

В. Ф. Загороднова,
доктор педагогічних наук, професор
(Бердянський державний
педагогічний університет)

НАВЧАННЯ І ВИХОВАННЯ НАЦІОНАЛЬНО СВІДОМОЇ МОВНОЇ ОСОБИСТОСТІ З АКсіОЛОГІЧНИХ ПОЗИЦІЙ

Постановка проблеми. Прагнення молоді національних спільнот почуватися комфортніше у суспільстві потребує вивчення не тільки рідної, а й державної (української) мов, адже мова є одночасно індивідуальним і соціальним явищем, обслуговуючи кожну людину і все суспільство, вона спрямована як у внутрішній світ людини, так і в зовнішній світ людських взаємин. Ті особистості, які прагнуть досягти успіху в житті, неодмінно мають використовувати усі можливості мов як рідної, так і державної. У шкільній програмі “Українська мова” [3, с. 5] наголошується, що вільне володіння державною мовою має неабияке значення для соціалізації громадян України різних національностей, стимулювання їхнього інтелектуального внеску в науковий потенціал, інтеграції в культуру українського народу. Відтак виникає необхідність з’ясувати поняття “мовна особистість”.

Аналіз досліджень і публікацій. До вивчення мовної особистості зверталися лінгвісти, психологи, лінгводидакти. Так, Й. Вейсгербер, В. Виноградов вивчали цей феномен у вузькому плані – як мовну особистість автора художнього твору та мовну особистість персонажу твору. О. Леонтьєв у своїх дослідженнях мав на увазі мовця як мовну особистість, творця образу світу, тобто брав до уваги мовленнєвий аспект особистості у процесі взаємодії і спілкуванні з іншими. Феномен мовної особистості вивчали багато сучасних учених: Г. Богін (модель мовної особистості як людини, яка готова продукувати мовленнєві вчинки, створювати мовленнєві продукти); А. Богуш, С. Трифонова (мовленнєва особистість дошкільника); А. Баранов (семіологічна особистість); С. Воркачев (етносемантична особистість); В. Нерознак (полілектна (загальнолюдська) та ідеолектна особистість (притаманна певній спільноті)); Ю. Караулов (російськомовна особистість); Л. Клубкова, Ю. Прохоров (мовна і мовленнєва особистість); Т. Снитко (мовна особистість західної і східної культур); В. Карасик (словникова мовна особистість); Т. Кочеткова, О. Сиротиніна (елітарна мовна особистість); О. Біляєв (національно-мовна особистість); Л. Мацько, С. Єрмоленко (національно свідомо україномовна особистість); Л. Скуратівський (духовна мовна особистість); М. Плющ (формування мовної особистості на основі лінгвістичного аналізу художніх текстів); І. Хом’як (вплив середовища на формування національно свідомої мовної особистості), Н. Гальськова, І. Халєєва (вторинна мовна особистість) та ін.

Мета статті – привернути увагу до проблем формування національно свідомої мовної особистості з аксіологічних позицій і на основі аналізу поняття “національно свідомо мовна особистість” схарактеризувати її

структурну і змістову організацію, взаємозв'язки і взаємообумовленість компонентів.

На сьогодні не існує єдиного погляду щодо поняття “мовна особистість”. Так, на думку Ю. Караулова, “мовна особистість – це та наскрізна ідея, котра, як показує досвід її аналізу й опису пронизує всі аспекти вивчення мови й одночасно руйнує межі між дисциплінами, що вивчають людину, оскільки не можна вивчати людину поза її мовою” [4, с. 53]. Учений звертає увагу на те, що мовна особистість – це людина, наділена здібністю створювати і сприймати тексти, що різняться між собою ступенем структурно-мовної складності, глибиною і точністю відображення дійсності, певною цільовою спрямованістю. [5, с. 44].

Ю. Караулов, В. Маслова, В. Красних розглядають мовну і мовленнєву особистість і характеризують структурні компоненти мовної особистості. На думку Ю. Караулова, [4, с. 119], мовленнєва особистість – це мовна особистість у парадигмі реального спілкування, мовленнєвої діяльності, а мовна особистість – багатозарова і полікомпонентна парадигма мовленнєвих особистостей. Учений характеризує узагальнений тип мовної особистості, що передбачає розмаїття варіантів мовленнєвих особистостей і звертає увагу на такі компоненти: 1) мовна особистість – ніша у предметі (лінгвістики); суб'єкт (той, хто сприйняв, усвідомив світ і відобразив його у своєму мовленні); індивід; автор тексту; носій мови; інформант; пасивний інформант; активний інформант; мовець; мовленнєвий портрет; 2) мовна особистість фахівця-філолога (філологічна особистість); персонаж (художнього твору); конкретна історична особистість; національна (етнічна) мовна особистість; 3) наукова парадигма “людина і мова”; зв'язок “мова – людина”; антропологічна лінгвістика; національна культура; знання мови; знання про мову; мовна картина світу; знання про світ; тезаурус мовної особистості; мовна свідомість; національна свідомість; менталітет народу; ментальний простір (носія мови); асоціативні зв'язки; лексикон внутрішній; лексикон індивідуальний; лексикон мовної особистості; психолінгвістичний експеримент; прецедентний текст [4, с. 63–65].

Ю. Караулов виокремлює три рівні мовної особистості: вербально-семантична (передбачає для носія нормальне володіння мовою, а для дослідника – традиційний опис формальних засобів вираження певних значень); когнітивний (одинацями якого є поняття, ідеї, концепти, які складаються у кожній мовній індивідуальності в більш або менш упорядковану, систематизовану “картину світу”, що відображає ієрархію цінностей; передбачає розширення значення і перехід до знань, охоплює інтелектуальну сферу особистості, дає досліднику вихід через мову, через процеси говоріння і розуміння – до знань, свідомості, процесів пізнання людини); прагматичний (передбачає мету, мотиви, інтереси, установки й інтенціональності; забезпечує в аналізі мовної особистості закономірний, обумовлений перехід від оцінок її мовленнєвої діяльності до осмислення реальної діяльності у світі.

В. Красних мовною особистістю називає ту “особистість, яка виявляє себе у мовленнєвій діяльності, володіє певною сукупністю знань і уявлень. Мовленнєва особистість – як особистість, що реалізує себе у комунікації, обирає і здійснює ту чи іншу стратегію і тактику спілкування, обирає та

використовує той чи інший репертуар засобів (як власне лінгвістичних, так і екстралінгвістичних). Комунікативна особистість – конкретний учасник конкретного комунікативного акту, який реально діє в реальній комунікації” [6, с. 22].

В. Маслова називає мовну особистість багатозаровою і багатоконпонентною парадигмою мовленнєвих особистостей, а мовленнєву – мовною особистістю у парадигмі реальної комунікації, спілкування, мовленнєво-комунікативної діяльності. На думку вченої, саме на рівні мовленнєвої особистості виявляються національно-культурні особливості мовної особистості та національно-культурна специфіка процесу комунікації – “...в особистості на передній план виходить соціальна природа людини, а сама людина є суб’єктом соціокультурного життя” [9, с. 119]. Одним із засобів перетворення людини у мовну особистість В. Маслова називає соціалізацію у таких її аспектах: процес включення людини в певні соціальні відносини; мовленнєво-мисленнєва діяльність за нормами і законами певної етномовної культури; процес засвоєння законів соціальної психології народу. Дослідниця переконана, що зміст мовної особистості передбачає такі компоненти: 1) ціннісний, світоглядний, компонент змісту виховання, тобто система цінностей, або життєвих смислів. Мова забезпечує первинний і глибокий погляд на світ, утворює той мовний образ світу й ієрархію духовних уявлень, які лежать в основі формування національного характеру та реалізується у процесі мовного діалогового спілкування; 2) культурологічний компонент, тобто рівень засвоєння культури як ефективного засобу підвищення інтересу до мови. Залучення фактів культури мови, що вивчається, пов’язаних з правилами мовленнєвої та немовленнєвої поведінки, сприяє формуванню навичок адекватного вживання та ефективного впливу на партнера щодо комунікації; 3) особистісний компонент, тобто індивідуальне, глибоке, що є у кожній людині [9, с. 121].

Отже, оскільки мовна особистість існує в культурі, відображеній у мові, формах суспільної свідомості, поведінкових стереотипах і нормах, предметах матеріальної культури тощо, то визначальна роль безумно належить цінностям (концептам смислів) народу, мова якого вивчається. На нашу думку, для створення ефективної моделі навчання мови, вчителів-словеснику необхідно володіти знаннями про багаторівневу організацію мовної особистості, дотримуватися принципів її формування.

У сучасній теорії та методиці навчання нерідної мови розвивається новий напрям – формування “вторинної мовної особистості”, поняття якої визначається як сукупність здатностей людини до іншомовного спілкування на міжкультурному рівні, який розуміють, як адекватну взаємодію з представниками інших культур. На думку Н. Гальської, “...якщо процес становлення вторинної мовної особистості пов’язано не тільки з оволодінням учнями вербальним кодом іншої мови й умінням її застосовувати практично під час спілкування, але і з формуванням у їхній свідомості “картини світу”, властивій носіям цієї мови як представникам певного соціуму, то навчання нерідної мови має бути спрямовано на залучення учнів до концептуальної системи чужого лінгвосоціума” [2, с. 146]. Поняття “вторинна мовна особистість” використовується у психолінгвістиці,

міжкультурній комунікації, методиці навчання другої мови (Н. Гальськова, В. Карасик, М. Колкова, О. Леонтович, І. Халєєва, К. Хитрик), проте однозначного тлумачення не існує. Так, на думку І. Халєєвої, [2, с. 120–126] вторинна мовна особистість – це мовна особистість, формування якої відбувається у процесі навчання другої мови, має специфічне трактування, більш вужче, а ніж розглянуте в лінгводидактиці, воно базується на залученні через нерідну мову не тільки до вторинної мовної системи інофонної лінгвокультури, але й до концептуальної картини, у межах якої відбувається становлення національного характеру і менталітету носія мови.

Таким чином, вторинна мовна особистість – це особистість, яка володіє вербально-семантичним кодом мови, тобто “мовною картиною світу” і “концептуальною картиною світу” носіїв мови, може бути учасником міжетнічної комунікації в поліетнічному суспільстві, долає міжкультурні непорозуміння, поважає і толерантно ставиться до мови, культури, історії країни носіїв мови, що вивчається. Реалізувати цю мету – це не тільки розвивати в учнів уміння користуватися відповідною опорною мовною технікою, але й збагачувати позамовною інформацією, необхідною для адекватного спілкування і взаєморозуміння на міжкультурному рівні.

В Україні питання формування національно свідомої мовної особистості набуває особливих відтінків – соціальних, побутових, політичних. Сьогодні ставить перед мовною освітою молоді нагальну вимогу “створити всі ідеологічні й економічні умови та передумови, дидактичну систему й ефективні методики виховання молоді з тим, щоб формувати покоління українців, здатних за умов неминучої глобалізації до прогресивного національного поступу. У зв’язку з цим зростає роль особистостей у кількох аспектах: творців соціуму і соціальних систем, що створюються і розвиваються інтелектом особистостей; носіїв культурно-історичної пам’яті етносу, що надає перспективу розвитку нації; громадян, що формують і забезпечують існування держави; антропологічних самоцінностей (“образів Божих у людській подобизні”) безмежно багатих у самостворенні і самопізнанні, самореалізаціях і саморозвитках; індивідумів, унікальних і неповторних” [8, с. 5].

Українська мова усвідомлюється як фактор національного, економічного, науково-технічного прогресу й саме тому необхідно враховувати те, що від мовного рівня особистості залежить і її професійний рівень, а отже, рівень розвитку держави у політичній, економічній, соціальній сферах. Усе зазначене вище зумовило дослідження науковцями О. Біляєвим, С. Єрмоленко, В. Кононенко, І. Кресіною, Л. Мацько, М. Пентиліюк, Л. Скуратівським та іншими вченими проблеми формування національно-мовної особистості, де наголошувалося на тому, що в Україні є потреба у формуванні не просто мовної особистості, а національно-мовної особистості, яка повинна засвоювати і відтворювати у своєму мовленні національну самобутність, неповторність української мови.

Так, О. Біляєв [1, с. 180] вважав, що забезпечити розвиток національно-мовної особистості можна через лінгвістичний (що дає можливість дослідити процеси створення мовцями текстів різних стилів і жанрів, багатство мовних ресурсів, тобто знання мови та демонстрація

через сформовані мовні уміння й навички) і національно-культурний (врахування національно-культурної семантики мовних одиниць і розвиток в учнів зацікавлення, любові й пошани до мови допоможе сформувати бажання до самовдосконалення, небайдуже ставлення до культурних надбань українського народу) аспекти. Розглянемо основні ідеї концепції О. Біляєва щодо формування національно-мовної особистості, що є важливими і для представників національних спільнот, які опановують українську мову як державну: на психологічному, внутрішньоособистісному рівнях кожен громадянин українського суспільства має виховувати в собі відповідне ставлення до надбань українського народу, проте це не повинно виключати мовний розвиток особистості учнів національних спільнот рідною мовою або мовами різних народів і націй. Для того, щоб молодь користувалася українською мовою у межах як приватного, так і ділового спілкування, необхідно враховувати мотивацію (потреби, які усвідомлюються і переживаються індивідом, у результаті чого виникає спонукання до дії; соціальна настанова (замовлення) на фахівця, який добре знає державну мову, що є стимулом для оволодіння нормами української мови), рівень національної свідомості (буденний або побутовий – поєднання свідомих і ментальних елементів свідомості; державно-політичний – формування національних, правових, державних інтересів; теоретичний – обґрунтування, осмислення ідей, світоглядних орієнтацій, що характеризують інтелектуальний потенціал нації, її здатність до рефлексії, самопанування, самоствердження [7]) учнів.

Формування національно-мовної особистості передбачає такі завдання: виховання в учнів поваги, зацікавленості до вивчення української мови як до надбань українського народу; розвиток і збагачення українського мовлення, зокрема, власне українською лексикою, стійкими неподільними словосполученнями; організація систематичної розмовної діяльності учнів; широке використання дидактичного матеріалу культурно-історичного й морально-естетичного спрямування; формування умінь і навичок роботи з текстом як з одиницею комунікації, цілісною знаковою формою організації мовлення, основною формою організації мовлення та висловлення думки, повідомлення, а також як з продуктом мовлення, зорієнтованим на виконання конкретного навчального завдання; застосування повної інтеграції, оскільки вона, “будучи органічним об’єднанням в одному курсі різних навчальних предметів, дає змогу нівелювати деякі недоліки предметної системи навчання, якими є розрізнення і фрагментарність викладу, та залучити потрібні відомості із суміжних предметів, що сприяє різнобічному і цілісному засвоєнню знань” [1, с. 62].

Л. Мацько звертає увагу на формування національно свідомої україномовної особистості, вихованню якої підпорядковується культурологічний аспект навчання української мови. На її думку, таке навчання має “орієнтуватися на кілька сфер мовленевої діяльності і мовної субстанції: мова у своєму семантичному обсязі органічного матеріалу – морфеміці, лексичній семантиці, фраземах, стилістичних конструкціях і структурах, висловлюваннях надфразних єдностях і зразках текстів – акумулює розум і естетику нації, вона відкриває людині доступ до надбань

культури, інтегрує попередні знання, здатна прогнозувати наступні; мова в евфонії і ритмомелодії дає добру основу для пісенно-музичного мистецтва, народнопісенної, романсової, акапельної, хорової і оперної творчості; мова як мистецтво живого спілкування, дотепу, жарту, іронії, сатири, здатність викликати естетичне задоволення; мова як основа і матеріал фольклору, а фольклор як джерело літературної мови; мова як носій і культура фаху, компетентія і професіоналізм з будь-якого фаху – це передусім бездоганне володіння фаховим мовленням; мова як естетика щоденного побутового спілкування” [8, с. 31]. Л. Мацько вважає, що не просто сума знань про мову, а сама мова в її гармонійному звучанні, лексичному і фразеологічному багатстві, стрункості й вишуканості граматичних форм і конструкцій, стилістичному різноманітті має “владарювати” у школі.

Висновки. Наукові дослідження вчених, досвід учителів-практиків спонукають до переосмислення процесу навчання і виховання національно свідомої вторинної мовної особистості на уроках української мови з ціннісних позицій. Проте світоглядні засади, ціннісні позиції мають сприяти як мовленнєвому розвитку, так і формуванню духовних цінностей вторинної мовної особистості.

Перспективи подальших пошуків у напрямі дослідження полягають у розробці змісту навчання і виховання національно свідомої мовної особистості з аксіологічних позицій, що має передбачати спрямування не тільки на залучення школярів до концептуальної системи іншого лінгвосоціуму, а й до крос-культурного осмислення ціннісних вимірів двох дещо різних соціокультурних спільнот (рідної та української).

ЛІТЕРАТУРА

1. Біляєв О. М. Лігводидактика рідної мови : начально-методичний посібник / О. М. Біляєв. – К. : Генеза, 2005. – 180 с.
2. Гальскова Н. Д. Книга для учителя к учебнику “Итак, немецкий!” по немецкому языку как второму иностранному для 7–8 классов общеобразовательных учреждений / Н. Д. Гальскова. – М. : Просвещение, 1997. – 146 с.
3. Українська мова : програма для 5-12 кл. загальноосвітніх навчальних закладів з російською мовою навчання / [Н. В. Бондаренко, О. М. Біляєв, Л. М. Паламар, В. Л. Кононенко]. – Чернівці : Видавничий дім “Букрек”, 2005. – 152 с.
4. Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность / Ю. Н. Караулов. – М. : Наука, 1987. – 264 с.
5. Караулов Ю. Н. Что же такое “языковая личность”? Этническое и языковое в самосознании / Ю. Н. Караулов. – М, 1995. – 360 с
6. Красных В. В. Этнопсихолінгвістика и лингвокультурология : курс лекций / В. В. Красных. – М. : ИТДГК “Гнозис”, 2002. – 284 с.
7. Кресіна І. Українська національна свідомість і суспільно-політичні процеси / І. Кресіна. – К. : Вища школа, 1998. – 392 с.
8. Мацько Л. Аспекти мовної особистості у перспекції педагогічного дискурсу / Л. Мацько // Проблеми формування мовної освіти середніх загальноосвітніх закладів : зб. наук. праць за матеріалами наук.-практ.

конф., 2006 р. ; Міністерство освіти і науки України, Академія педагогічних наук України [та ін.]. – Рівне, 2006. – С. 5–12.

9. Маслова В. А. Лингвокультурология : уч. пос. для студентов высших учебных заведений / В. А. Маслова. – М. : Изд. центр “Академия”, 2001. – 208 с.

10. Халеева И. И. Понимание иноязычного текста как акт межкультурной коммуникации / И. И. Халеева // Глядя в будущее : Первый советско-американский симпозиум по теоретическим проблемам преподавания и изучения иностранных языков (17–21 октября 1989 г.) / под ред. Г. Д. Гарза и А. А. Барченкова. – М., 1989. – С. 120–126.